

dr. Josef Čermák

Recepcija Franza Kafke na Češkem

Češka je bila že od srednjega veka pokrajina treh ljudstev, katerih prebivalstvo je bilo sestavljeno iz treh etničnih skupin: Čehov, Nemcev in Judov. Te etnične skupine je tri stoletja družil deželni patriotizem pod vplivom avstrijskega cesarstva, ki je temeljil na vsem, kar jim je bilo skupno, na skupaj doživeti zgodovini, in na vsem, kar jih je ločevalo, na primer jezik in njegove stvaritve, ki so se lahko razvile le znotraj njegovih meja. Tudi Praga, center pokrajine, je od nekdanj kazala to podobo. Do sredine 19. stoletja je še ustvarjala vtis zaspane province, kjer se je več kot češko govorilo nemško. Leto 1848 pa je tudi češkim deželam prineslo velike spremembe. Judom je bila med drugim prepovedana svobodna menjava bivališča. V svobodnih političnih odnosih po šestdesetih letih se je Praga hitro spremenila v sodobno metropolo. Posledica industrializacije mesta je bila poplava priseljencev s podeželja, med katerimi je bilo tudi veliko vaških Judov, med njimi tudi mama in oče Franza Kafke. Med neštetimi somišljeniki v mestu sta pričakovala boljše življenjske pogoje in večjo varnost. Kafkova sta med Čehi, staroselskimi Nemci in Judi v Pragi kmalu pognala korenine. Oba sta bila zelo sposobna in sta govorila tudi češko, Hermann brezhibno, Julie zadovoljivo. V teh okoliščinah se je rodil Franz, njun prvi otrok.

Prvi stik Kafkovih del s češko literaturo je bil obetajoč: zgodil se je še pred prvo svetovno vojno, leta 1913, istočasno kot v nemški literaturi. Na nemški strani sta ga sprožila knjižna recenzenta praških časopisov Prager Tagblatt in Bohemia ter judovskega časnika Selbstwehr, na češki

Dr. Josef Čermák (Roztoky u Jilemnice, 1928) je literarni zgodovinar, komparativist ter založnik in prevajalec. Primerjalno književnost je študiral na Karlovi univerzi v Pragi, kjer je bil nato dejaven še med letoma 1956 in 1969 ter 1989 in 1992. Je soustanovitelj Društva Franz Kafka v Pragi. Napisal je vrsto del o Kafki in med drugim izdal tudi v Pragi najdena Kafkova pisma staršem, nastala med letoma 1922 in 1924, ki so izšla leta 1990 ter so bila prevedena v deset jezikov. Je tudi avtor češkega dela Kafkovega muzeja v Pragi.

pa prozaist in dramatik František Langer, brat Georga Mordechaija Langerja, ki je bil za razliko od zadnjega v Čeha asimiliran Jud. V svoji oceni zgodbe *Kurjač* je Kafkovo prozo pripisal neoklasicizmu, v češki literaturi precej kratkotrajni in zahvaljujoč nemškemu vplivu obstoječi literarni smeri. Obenem se je v značilnostih Kafkovega sloga kazala teorija češkega, v slikovni umetnosti takrat prevladujočega kubizma. Langer, ki so ga po eni strani navdihovali takratna proza Paula Ernsta in njegovi eseji, zbrani v knjigi *Der Weg zur Form* (Pot k obliki), po drugi pa "ravne linije" češkega kubizma, je v *Kurjaču* našel linearno odvijanje dogajanja, odpsihologiziranje in pomanjkanje vsake ornamentike in občutljivosti. Ta neoklasicistična interpretacija zgodnje proze je, kolikor vem, edinstvena v svetovni recepciji Kafke.

Langer je Kafka osebno poznal iz kavarne Arco. Dogovorila sta se, da bo Langer v svoji reviji objavil kritiko zgodbe *Preobrazba*. Žal sta ta načrt preprečila svetovna vojna in vpoklic Langerja v vojsko. Langer je kot pomembna priča tudi nedvoumno zavrnil zgodbo, ki jo je o Kafkovi udeležbi na razglasu praških anarhistov razširil Janouch. Kot mlad anarhist se je namreč udeležil prav vseh.

V letih pred prvo svetovno vojno naj omenimo še en pomemben dogodek: mlajša generacija nemških pisateljev v Pragi je z uradno razglasitvijo Franza Werfla Čehom ponudila roko za bratsko spravo. Češki umetniki so jo bili pripravljene sprejeti. Pripravljene so bili predvsem na sodelovanje z nemškimi ekspresionisti v krogu berlinskih revij *Die Aktion* in *Der Sturm*. Na ta način so želeli uravnovesiti enostransko usmeritev k Franciji. Toda svetovna vojna je za dalj časa prekrižala to namero. Med vojno je recepcija nemško govoreče literature padla na minimum. Smer sprejema se je obrnila, praški Nemci – Kafka ni bil izjema – so sodelovali pri prevajanju češke antimilitaristične literature v nemščino.

V tem času je v neki moravski vasi živeči Josef Florian, čudaški, katoliško usmerjeni založnik z genialnim talentom za odkrivanje, v nemški reviji *Börsenblatt* prebral ime Kafka. Ko mu je potem Milena Jesenská (prva prevajalka Kafke v drug jezik) prek svoje prijateljice kmalu po vojni ponudila svoj prevod, ga je bil pripravljen izdati. A Milena je imela v ognju dve železi in je svoje delo istočasno ponudila tudi anarhokomunističnemu pisatelju in izdajatelju v Pragi, S. K. Neumannu, ki ga je dobro poznala. Neumann je nato *Kurjača* izdal v svoji reviji. Tako Kafka na Češkem prvič ni izšel v katoliškem okolju, temveč na ravno nasprotni strani takratnega političnega spektra. Neumann je nato pomembno vplival na češko recepcijo. Ko je Kafka leta 1924 umrl, je Neumann napisal dva nekrologa, v katerih je Kafka predstavil kot neusmiljenega kritika

buržoazije. Ta prostaško marksistična kritika je imela potem v določenih krogih dolgo življenje, čutilo se jo je še na znani konferenci v Liblicah. Vendar tudi nepopustljivi Florian ni obupal. Po dolgoletnih pripravah je konec dvajsetih let 20. stoletja izdal *Preobrazbo* in približno dvajset Kafkovih proznih del (večinoma iz zvezka *Podeželski zdravnik*), zraven pa prve, zelo kakovostne ilustracije, ki so mu jih pripravili mladi vestfalski umetniki v zameno za hrano in prenočišče – z denarjem je bil vedno na tesnem. Kafka je bil Florianu nerazložljivo privlačen in v dvajsetih in tridesetih letih mu je sledilo več duhovno usmerjenih kritikov in prevajalcev, ki so se ukvarjali s Kafko.

Naslednjo etapo češke recepcije konec dvajsetih in tridesetih let je zaznamovalo ime Paul/Pavel Eisner. Dvojezični Pražan se je s Kafko sicer začel ukvarjati precej pozno, prej je Paul Eisner kot sodelavec Werflove generacije v nemščino prevajal češke avtorje. Ko se je v Nemčiji začel bojkot judovskih in humanističnih avtorjev, je Eisner zasukal smer in te avtorje začel prevajati v češčino kot Pavel Eisner. S Kafkovim delom se je srečal šele konec dvajsetih let po izdaji romanov iz njegove zapuščine. Ni poznal niti dela svojih čeških predhodnikov, Milene in Floriana, kaj šele Langerja. Toda za Kafko se je energično zavzel in to zanimanje je potem trajalo štirideset let. Nedvomno je bil prav on naš najboljši poznavalec Kafke pred drugo svetovno vojno. Kot publicist je napisal veliko esejev in člankov. Njegova interpretacija del se je sčasoma spreminjala, pozorno je spremljal razvoj recepcije Kafkovih del. Najprej mu je bilo blizu stališče Maxa Broda, potem ko je Kafko prevedel, pa se mu je, nasprotno, zdel ekspresionističen, pozneje mu je pripisal tudi surrealistične in eksistencialistične elemente.

Največji prispevek k raziskovanju Kafke je imela njegova praška teorija, imenovana tudi teorija treh getov, ki so jo nekateri raziskovalci Kafke po svetu dolgo sprejemali z odobravanjem. Glavna teza se je glasila: brez poznavanja sociološke in kulturne realnosti Prage se Kafke ne da dobro razumeti. Po njegovem mnenju je praška judovska manjšina, ki ji je pripadal Kafka, živela v trojni izolaciji: socialni, nacionalni in verski. To teorijo so pozneje zavrnil na podlagi socioloških in demografskih dokazov; dokazali so, da so bili tako imenovali getovski zidovi prepustni in da so bili prav Judi tisti, ki so zaradi znanja obeh pokrajinskih jezikov postali posredniki med etničnimi skupinami. Eisner je že konec dvajsetih let 20. stoletja odločno pozval takratnega odličnega češkega germanista na Karlovi univerzi, naj se ukvarja s Kafko. "To je potovanje," je pisal svojemu ordinariju Otokarju Fischerju, "deset Nobelovih nagrad je zanj premalo!" Žal mu ni prisluhnil; Kafka se založniku ni zdel tako

pomemben, prej nerazumljiv. Ta ugledni praški založnik je Eisnerja s predlogom, naj izda *Proces*, pustil čakati tri leta ter ga nato zamenjal s Kolbenheyerjevim romanom.

Eisnerju pa je bil v veliko zadoščenje odziv na njegov prevod romana *Grad* sredi tridesetih let. Večpomensko razumljena knjiga je ustvarila arbitrarno, na neki nejasen način vabljivo predstavo o Kafkovem ustvarjanju, ki se je v širši javnosti obdržala vse do danes. Po vojni je Eisner napisal knjižico *Franz Kafka und Prag*, ki po komunističnem prevratu pri nas ni smela več iziti in je nato izšla v Združenih državah in na Švedskem. Pozneje, v petdesetih letih, ko se je po XX. kongresu stranke sovjetskih komunistov pri nas počasi začela tako imenovana otoplitev, je postal uspešen njegov biografski portret Kafke v reviji *Weltliteratur*, ki je v šestdesetih letih zaznamoval majhen češki Kafkov *boom*. V tem spisu so po letih prepovedi in obrekovanj predvsem mladi o Kafki prvič našli informacije, ki niso bile ideološko obarvane.

Recepcija Kafke v tridesetih letih in v času nemškega protektorata je bila v znamenju iz Francije uvoženega surrealizma. Praga takrat ni bila le kulturno pod francoskim vplivom – slišati je bilo pregovor: Kadar v Parizu dežuje, nosijo v Pragi dežnike. Značilno je, da je na primer vodilni češki kritik tistega časa, F. X. Alda (ki se je moral s Kafko srečati na skrivaj na praških uličicah), Kafko bralcem predstavil kot dandanes v Franciji visoko cenjenega avtorja. Češki umetniki, predvsem upodobitveni, so odkrili Kafko v francoskih surrealistično usmerjenih revijah, v *Minotauro*, v ilustracijah Maxa Ernsta in, najprej, pri Andréju Bretonu. Bretona so takrat Čehi v Pragi evforično sprejeli, v mestu je imel tudi nekaj predavanj. Kafko, v katerem je videl vodjo sanjskega kraljestva s praške Ulice alkimistov, je vključil v svojo znano *Anthologie de l'humour noir* (Antologijo črnega humorja). Leta 1935 izdani Eisnerjev prevod *Gradu*, ki ga je izdalo umetniško društvo Mánes, s spremno besedo Maxa Broda in surrealističnim kolažem slikarke Toyen na knjižnem ovitku, se je prodajal slabo. Knjigo so še v času protektorata prodajali na skrivaj – tako rekoč pod pultom, vendar je imela v umetniških in literarnih krogih velik učinek. Raziskovanje Kafke je bilo še v povojih. Brod je malo pred svojim odhodom iz Prage napisal samo v češčini izdan članek z naslovom *Ein Dichter und sein Weltruhm* (Pesnik in njegova svetovna slava), v katerem je Kafki napovedal svetovno slavo in Čehom očital, da večina ne pozna niti ene njegove vrstice. Veselil se je, da je na Karlovi univerzi nastala prva disertacija o Kafki. Motil se je, nastali sta dve taki deli, drugo z naslovom *Das Gefühl der Einsamkeit im Werk von Franz Kafka* (Občutek osamljenosti v delih Franza Kafke) je napisala celo Kafkova

sorodnica, svakinja njegove najstarejše sestre. Brod se ne bi veselil, če bi vedel, da v tem času počasi nastaja tudi izvirna, četudi fantastična in le na približnih vtisih o delu temelječa predstava o Kafkovem ustvarjanju, ki je kot neke vrste ljudska folklor preživela do danes in jo označuje na primer neprevedljiva češka beseda "kafkárna". 14. marca 1939, nekaj ur pred prihodom nacističnih okupatorjev v našo deželo, dobesedno pet minut pred dvanajsto, so najpomembnejši Kafkovi rokopisi v Brodovem kovčku dokončno odpotovali v tujino.

V dveh, treh politično deloma svobodnih povojnih letih, ko je Kafkov *boom* že potoval po vsem svetu, se je Kafkovi predstavitvi začelo veliko obetati tudi na Češkem. Zelo hitro se je tudi tu začela uveljavljati eksistencialistična interpretacija; ob Dostojevskem, Kierkegaardu in drugih so imeli Kafko za predhodnika filozofskega eksistencializma. Njegovo prozo so v luči absurda Alberta Camusa ali Jean-Paula Sartra interpretirali kot filozofsko besedilo, ne dobesedno, temveč tako rekoč med vrsticami. Na Češkem se je v tistem času med surrealističnimi in eksistencialističnimi interpreti razplamtela tudi prava polemika o Kafki. Surrealistično so ga interpretirali celo raziskovalci, ki niso imeli nobene zveze s surrealizmom. Najpomembnejši dogodek teh polemičnih let je bil, poleg več spisov in prevodov, zbornik *Kafka a Praha* (Kafka in Praga) iz leta 1947 s študijami štirih avtorjev – prvi zbornik o Kafki v Evropi. Vsebuje tudi prvo Kafkovo ikonografijo, dvaintrideset slikovnih dokumentov, ki so nato bliskovito obkrožili svet. Tudi v teh prispevkih se zrcali omenjena polemika. Avtor zbornika, naš rojak in kolega Peter Demetz, je bil v tem času pripadnik eksistencialistične interpretacije Kafke, kar je razvidno tudi iz njegovega doktorskega dela na Praški univerzi na temo *Kafka v Angliji*.

V ta čas spada tudi največja, žal onemogočena priložnost, ki se je ponudila češkemu sprejemu Kafke. Takoj po vojni so se dediči z Maxom Brodom dogovorili za prvo češko izdajo Kafkovih zbranih del. Z Brodovim soglasjem in z njegovo pomočjo naj bi bila to, v nasprotju z dotodanjimi nemškimi, razširjena izdaja v osmih zvezkih. Pomembno vlogo pri tem je igral takratni mož Kafkove nečakinje Věre Karel Projsa, ki je projekt tudi vodil. Pomemben praški založnik, Václav Petr, ga je začel uresničevati. Projsa je precenil svoje zmožnosti in v delo ni želel vključiti preizkušenega prevajalca Pavla Eisnerja. Toda Eisner si je dal Projsov prevod romana *Amerika* od založnika predložiti že v času korektur. Zelo nepravilno ga je skritiziral in založnik je moral prevod zavrnil, nato je vlogo prevajalca prevzel Eisner. Istočasno je med dediči in Brodom prišlo do preprirov glede honorarja. Vse se je zavleklo in celoten projekt je

preprečil komunistični prevrat februarja 1948. Kafka je postal nezaželen avtor, Petrova založba pa je bila likvidirana in nacionalizirana. Rokopisi vseh treh romanov, ki jih je prevedel Eisner, danes ležijo v založnikovem arhivu. Po še enem neuspelem poskusu v šestdesetih letih so lahko Kafkova zbrana dela zaključili in izdali šele po šestdesetih letih, takrat v trinajstih zvezkih.

Po februarškem puču so se za Kafko pri nas začeli hudi časi. Začeli so ga povezovati z "najbolj reakcionarnim v sodobni buržoazni kulturi". Z naklonjenostjo so v strankarskem tisku citirali izjavo takratnega ameriškega komunista in poznejšega odpadnika Howarda Fasta, ki je v Kafki videl odvratnega črnega ptiča na vrhu "kulturnega gnojišča" zahodne "kulturne reakcije". Zastopniki ždanovske estetike so iz Kafke napravili buržoazno, dekadentno in pesimistično nasprotje svoje napredne in optimistične graditeljske literature ("*Aufbauliteratur*"), tako imenovanega socialističnega realizma. Nad Kafko je visela prepoved izdajanja, njegove knjige so odstranili iz vseh javnih knjižnic, pozneje je bil študij njegovih del in dostop do arhivov možen le še s posebnim dovoljenjem.

Določena sprostitev, po Ehrenburgu imenovana otoplitev, se je začela po XX. kongresu stranke sovjetskih komunistov, po znanem govoru Hruščova, ki je napovedal obsodbo stalinizma, tako imenovanega kulta osebnosti. Mlajši izobraženi marksisti so nato pod vplivom zahodne literature o Kafki pri nas poskusili vsaj delno vnovič združiti vodilne predstavnike buržoazne literature, v prvi vrsti Kafko.

Leta prepovedi in pljuvanja so seveda vplivala na naraščajočo priljubljenost Kafke v javnosti. Tako se je konec petdesetih in šestdesetih let, delno resno, delno pa zaradi mode, začela željna recepcija Kafke, ki je njegovo priljubljenost in slavo na Češkem pripeljala do vrhunca. Vodstvo stranke se je trudilo, da bi se tej epidemiji Kafke postavilo po robu; funkcionarji so v tisku začeli javne polemike. Vse o Kafki je bilo spolitizirano, Kafkovi zagovorniki iz partije so bili obdolženi revizionizma uradnega marksizma. Zaradi tega so šele po dolgem oklevanju in pogajanjih privolili v prireditve konference o Kafki v čast njegovega osemdesetega rojstnega dne. Od nje so pričakovali dokončno rešitev Kafkovega problema. Toda nepričakovano se je vse zapletlo.

Nedolgo pred tem ustanovljeni odbor evropskih pisateljev COMES se je spomnil, da bi v duhu politične otoplitve združili zahodne in vzhodne demokratične pisatelje za demilitarizacijo kulture. Ob tej priložnosti so v Leningradu in Moskvi potekali pogovori, ki so se jih udeležili avtorji mnogih evropskih držav z zahoda in vzhoda; v Kafki so odkrili paradno figuro za uresničenje te misli. Ustrezno iniciativo je nato prevzel Jean-Paul Sartre, ki se je takrat spogledoval z marksizmom. Julija 1962 je v Moskvi

nastopil s pozivom sovjetskimi znanstvenikom, naj Kafko končno opredelijo marksistično, ga iztrgajo iz krempljev zahodne buržoazne kritike in nehajo ovirati izdajanje njegovih del. Sartrovo sporočilo je v Pragi padlo na plodna tla, doseglo je predvsem liberalne komuniste vodilne literarne revije in predvsem Eduarda Goldstückerja, ki naj bi bil skupaj z dogmatično usmerjenim starim komunistom Paulom Reimannom najpomembnejši režiser prihajajoče konference v Liblicah. Pripravo konference so "od zgoraj" zaskrbljeno spremljali; sestankov se je udeležil celo skrivnostni tovariš partije iz Nemške demokratične republike, čigar kulturna politika je glede vprašanj Kafke zavzemala najostrejšo stališče. Slab znak za partijo je bil, da so Sovjeti udeležbo na konferenci odpovedali.

Znanstveni izsledki konference so bili skromni. Jabolko spora je predstavljalo vprašanje, ali je Kafka za trenutni čas in sodobno kulturo še aktualen oziroma, z besedami takratne medijske retorike: napreden, ali pa je reakcionaren. V središču polemike je bil prepir Goldstückerja z vzhodnonemško delegacijo. Goldstücker je bil mož izjemne politične intuicije, že od mladih let prepričan komunist, po vojni uspešen diplomat, pozneje pa obsojen v antisemitskem procesu, a so ga sredi petdesetih let na srečo izpustili. Kafko je na konferenci označil za žrtev stalinizma in dejal, da je njegovo delo aktualno tudi v socializmu, saj fenomeni, ki jih obravnava, nastopajo tudi v socialistični družbi. V nasprotju s tem so vzhodnonemški germanisti Kafko predstavljali kot pomemben zgodovinski fenomen, ki pa sodobnosti ne more prinesiti nič pozitivnega. Njegova dela zaradi literarne vrednosti sodijo v literarno zgodovino. Dela naj bi se zato natančno preučevala, vendar naj se ne bi izdajala v večjih nakladah, predvsem pa naj se ne bi priporočala pisateljem za zgled, kot se to dogaja v Zahodni Nemčiji.

Na kratko: konferenca v Liblicah se je končala z ideološkim preprirom. Središče diskurza o Kafki se je z literature premaknilo h kulturni politiki in še huje: razdor je takoj prerasel v mednarodno polemiko med komunističnimi strankami, ki je potekala na straneh francoskih, avstrijskih, italijanskih in vzhodnonemških strankarskih časopisov.

Danes se konferenci v Liblicah večji pomen priznava v tujini kot v Češki republiki. Pri nas imajo pri njenem ocenjevanju dvojne kriterije: relativno in absolutno stališče. Absolutisti trdijo, da je bil boj za Kafko le del truda partije, da bi njihov komunizem oblikovali bolj sprejemljivo. V nasprotju s tem relativisti poudarjajo dejstvo, da je konferenca kljub vsem svojim slabostim vendarle vsaj za špranjo odprla kulturni prostor dežele: v naslednjih letih tako ni izšel le Kafka, temveč so lahko izdali tudi dela avtorjev, kot so Proust, Joyce, Borch ali Musil, Bělyj ali Pasternak. Založba Odeon je znova začela izdajati Kafkova zbrana dela, vendar se je to ob okupaciji

pokrajine avgusta 1968 žal ustavilo po petem zvezku. Kafka je v šestdesetih letih večkrat vstopil v češko gledališče in film, priljubljen je postal tudi na radiu in televiziji ter v medijih. Manjkal je le pri šolskem pouku, ker učitelji zanj niso bili dovolj usposobljeni. Tudi raziskovanje Kafke, načrti, ki jih je razvila konferenca v Liblicah, se v šestih milostnih letih pred okupacijo niso izpolnili. Nato je nastopila generalna prepoved Kafke: petnajst let se o njem ni smelo izdati ničesar, citirati se je smel le v negativnem smislu. Skoraj petdeset let po smrti – četudi to zveni absurdno – je Kafka v lastni deželi postal državni sovražnik. Izjava visokega partijskega funkcionarja pojasnjuje: “Začelo se je s konferenco o Kafki in končalo s kontrarevolucijo.” Šele leta 1983, ob Kafkovi stoti obletnici, je nekemu založniku z zvijačo uspelo izdati njegove *Erzählungen* (Zgodbe). S tem se je znova odprla reža, skozi katero so se potem do leta 1989 izmuznile nadaljnje dejavnosti, povezane s Kafko.

Po letu 1989 so (bile) poti do Kafke seveda popolnoma proste. Iz prepovedanega avtorja je čez noč nastal velikan, ki so se mu v Pragi posvetili na skoraj hlapčevski način in ga komercialno izmolzli. Njegova svetovna slava ga je spremenila v malika kulturnega turizma. Pri Čehih samih se evforija šestdesetih let 20. stoletja ni več ponovila. Delno je razlog za to pretrgan sprejem njegovih del, ki smo jih lahko spremljali, pri čemer je bila diskontinuiteta včasih tega kriva, včasih pa tudi ne. Obetavno recepcijo je takoj na začetku za več let prekinila prva svetovna vojna. Niti v dvajsetih in tridesetih letih niti po izdaji treh romanov in najpomembnejših zgodb sicer odlična češka germanistika ni prepoznala Kafkove veličine. In – kar je s tem povezano – ni za znanost napravila ničesar koristnega v času, ko se je vse, kar je pomembnega Kafkovega in o Kafki, še nahajalo v Pragi (rokopisi, arhivski in družinski dokumenti, žive priče, celo prijatelji itn.). Ta obilni ulov je čakal na tuje, predvsem nemške raziskovalce, ki so potem od petdesetih let (žal ali na srečo) vse prenesli v varno zatočišče. Predvsem pa že v tridesetih letih niso izkoristili pomoči Maxa Broda, ki je takrat spremljal še skoraj celotni Kafkov fond v Pragi in je bil kadar koli pripravljen sodelovati s Čehi. Naslednjo oviro sta prinesla druga svetovna vojna in nacionalsocialistični antisemitizem. Krivdo za največjo izgubo – z izjemo kratkega časa v šestdesetih letih – nosi potem več kot štirideset let trajajoča komunistična politika prepovedi, ki je trajala od februarskega puča pa vse do osemdesetih let preteklega stoletja.

Vse omenjeno naj bi v grobih potezah razložilo, zakaj Kafkovo delo vse do danes ni tako trden del češke kulture, kot bi lahko bilo.

Prevedla Alenka Morel